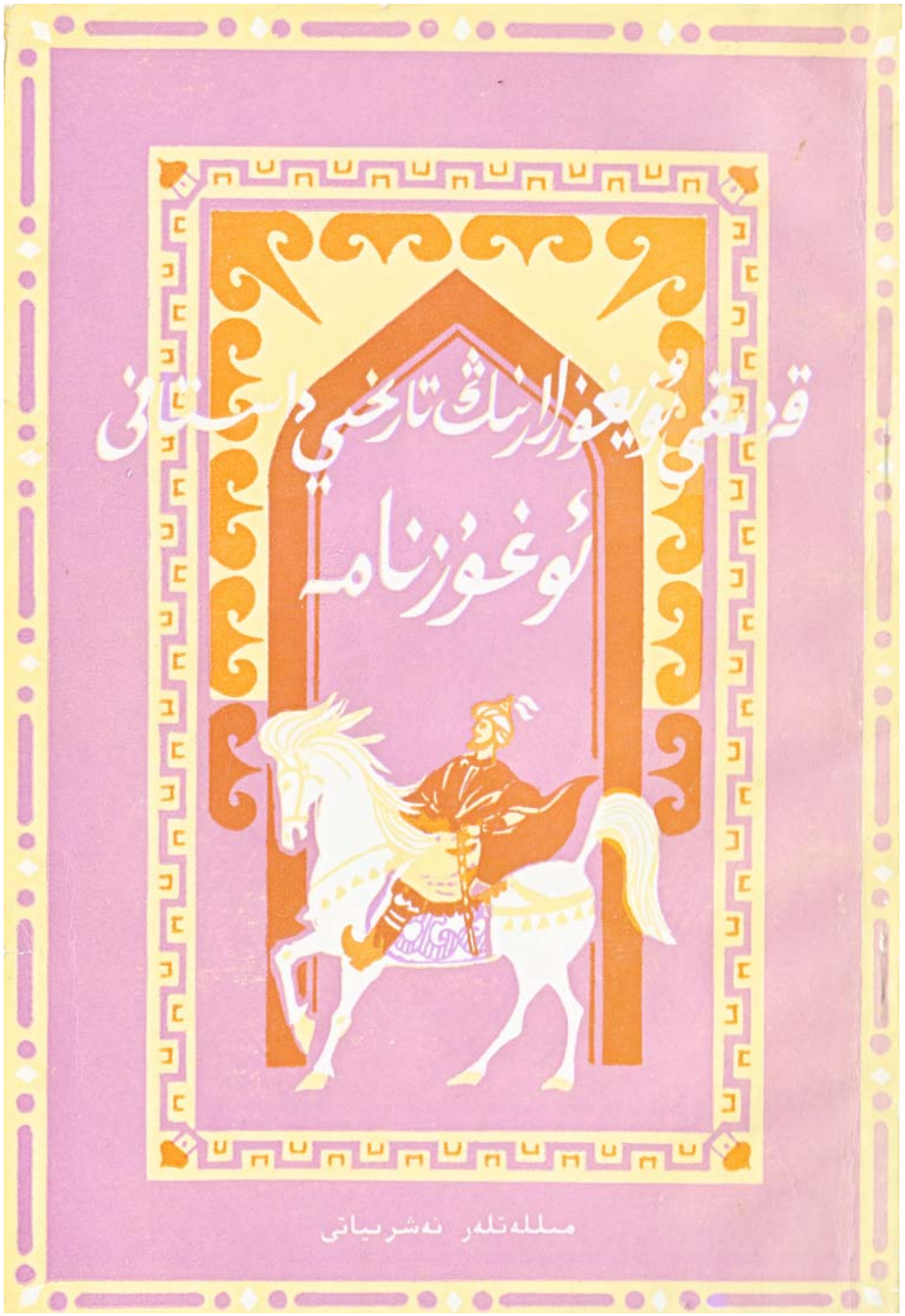

TURAN KİTAPLIĞI

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېنگ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ

مەسئۇل مۇھەررلەر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئوروپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۇركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىگىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى (744 ــ 840 ـ يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9 ـ ئەسر ـ نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۇرك خانلىغىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۇرك يېزىغىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى» («گېلې خاقان مەڭگۇ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۇل خاقان مەڭگۇ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۇ تېشى» («تالىياتې مەڭگۇ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋېيلېي مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەربكە كۆچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېك سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىغىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوجو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئوتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىغى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر ــ تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن ـ پەي ئولتۇراقلىشىپ دېخانچىلىق قىلىشقا ئوزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوجو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850 ــ 1250 ـ يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۇملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئورتا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بارا ـ بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىغى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجياڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۇپەيلىدىن، شىنجياڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىغىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كولەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلار كوپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى تارىم ئويمانلىغىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجياڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى كۇچار ــ قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىغى، سوغدى تىلى ۋە يېزىغى، مانى يېزىغى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجياڭ تارىم ئويمانلىغىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىغىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئوستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل ـ يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرپكە كوچۇپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى ــ سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋېنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇغى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇغى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تېپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «ساددھاخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەكىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجىراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئاريارا جاۋاۋا ـ داكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋنز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۆز ئارىتداغ... ئۇشىنسا ۋىچائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۇشىنىرلاكشەنلارىنتىن ئۇنمىش ئاتلىغ كوتىرىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنا ـ ئاپرامىتا»، «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئۇم». «سەنەت گېئورگىنىڭ شەھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي ھوججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترانومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھوججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنداق باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كوچۇپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال ـ تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11 ـ ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەملىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ تونغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسىرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج ـ ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىردىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir—ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قوليازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ-كىچىكلىگى 13 × 19 سانتىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان.

1-بەتنىڭ 2-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دېگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5-بەتنىڭ 9-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دېگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇينىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6-بەتنىڭ 4-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دېگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۆڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قوليازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۇمەن سۇلالىسى (13—14-ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۈرۈلگەن ("س" ھەرىپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1-بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ɵ)" ياكى "ئۇ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قېيىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سۆزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئۇقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قوليازمىنى كوچۇرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلىغا ئوخشاش) سۆزلىشىدىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قوليازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قوليازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتاپنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇز-نامە»دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىگى توۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۆغۈلۈشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، موردىسى يىلۈزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (تاق مۆڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان)نى ئولتۇرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۆلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۇپ قالدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۈپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسمانىدىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالىدىنمۇ ئۇچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايىرىم ئايىرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئوز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش توغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سوندىغانلىغىنى بىلدۇرىدۇ، غەرپ (سول تەرەپ)تە رەم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. بىر كۇنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىگىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئوزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رەم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقانىنى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئوز تېرىتورىيە-

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

سىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىگى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۇچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۇچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۇچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۇچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۇچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۇچ كۇمۇش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14-ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۇرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىگى بىر-قەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۇچۇن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇر-غان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئوتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10—12-ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ» ۋە «تۇرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتاپتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەريانىدىن ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سىلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسمىغا بولۇشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى ــ تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇزنىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كۆرۈشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقانىنىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ ــ ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50 ــ جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا توۋەندىكىچە ئەپسانۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دولەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى ئۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كورۇپ، ئولتۇرۇۋېتىشكە كوڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىقتا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بورى گوش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بورە بىلەن بىللە يېتىپ ــ قوپۇپ يۇرگەن، نەتىجىدە، بورىنىڭ قوسىغىدا قالغان. ھىلىقى خوشنا دولەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بورە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بورىنى ئولتۇرمەكچى بولغان، بورە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قىچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئوڭكۇر بولۇپ، ئوڭكۇر ئىچىدىكى تۇزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت ــ چوپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئوڭكۇرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بورە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپىتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايىسى ئوز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن....." يەنە مۇنداقمۇ دىيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دولىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا ــ ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجۇ ــ نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بوريدىن تورەلگەن ئىكەن.....نىشىدۇ سەھرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، باللىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەريا‌سى بىلەن كەم دەريا‌سى ئوتتۇرىسىدا دولەت قۇرۇپ ئوزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىيەنسى ـ چۇجىشى تەرەپنى ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ ـ بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن.....ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ."

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تەرىپى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تۇۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: ".....خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەكشۈرۈپ كوزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەريا‌سى، يەنە بىرى شولىگگې دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۇنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كوزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۇن چۈشكەندىن كېيىن، ھىلقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىگى ئەردەن ـ بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنىتىپتۇ ۋە يۇرتىنى گۈللەندۇرۇپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ." (خۇاڭ ۋېنبېڭنىڭ «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھېكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۇن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كوزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسمىدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۇركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۇمۇش توخۇ ئاسقانلىغى، بىرىنىڭ تۇۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۇۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىغى سوزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كورۇلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۇركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىغىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن ـ شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۇزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 ـ توم، 240 ـ بېتىگە قارالسۇن). بىزگە مەلۇمكى، تۇركىلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۇبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئېتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چوكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كوك بورىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۇركىلەرنىڭ ئېتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىستا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركىلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بورە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى: ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى — 附离 (بورە سوزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بورە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بوردىدىن تورەلگەن." دېگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخانىنىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇبھىسزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىغىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى« ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن-شاڭيۇ (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بەۋدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاستىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كورۇڭلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئوزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۇملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۇرۇلىشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئوزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ يارداىمگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ چۈشەندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۇرۇلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئوتۇشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۇرۇلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سوزنىڭ ئەسلى "سلاق" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاق" سوزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەكىكە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۇرۇلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۇۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئوتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۇۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيىلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum kaoɣan,
alalïng ya takï kalkan;
tamoɣa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunoɣïl buyan.
təmür yïdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takï taluy takï mürən,
kün tuoɣ boloɣïl kək kurïkan

(96 — 102 ـ قور)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئۇۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال ـ ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ توۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ay kaoɣanum səngə yaxaoɣu bolsunoɣïl uzun,
ay kaoɣanum səngə türülük bolsunoɣïl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruoɣunga bərdürsün.

(323 — 327 ـ قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۆزۈڭ ئۈمۈر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستانىدا بىرمۇنچە جۈملىلەر بارىكى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رېتىم پۇرىغى بارلىغىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul ooɣulnïng ənglüki qïraoɣï kək ərdi,
aoɣïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï kaxlarï kara ərdilər ərdi

(5 — 7 ـ قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كوك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كوزلىرى ھال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەسلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سوزنىڭ رېتىملىغى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ 1 ـ ، 2 ـ ، 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش

شېر ئىكەنلىگىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، توۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۇچ ئادەتتىكى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ تېز ئوتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kīrīk kündün song
bədüklədi
yürudi
oynadi

(11 — 12 - قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئويناندى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە توۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 - قۇر)

كۈنلەر ئوتۈپ،
تۈنلەر ئوتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaoqda,
bu yərdə,

bir qong orman bar ərdi.

(18 - قۇر)

بۇچاغدا،
بۇ يەردە،
بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,
ok birlə,
xungkarnī oltürdi.

(42 - قۇر)

يا بىلەن،
ئوق بىلەن،
شۇڭقارنى ئولتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قاتناشقان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ داستاننىڭ رېئاللىغىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى توۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduoq ـ ئېيىق"، "adak ـ ئاياق". "bədük ـ بۇيۇك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىـ
نىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayoqīr ـ ئايغىر"، "koy- ـ قويماق"، "atnī ـ ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adoqīr" "kod-، atïoq" قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سوزلەر بار، مەسىلەن، "jīda ـ نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən ـ دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'ögüz')"، "tüximəl ـ ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، 'il ügüsi')"، "qak ـ ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'öd') "ۋە "nükər ـ نوكەر"، "uran ـ جەڭگىۋار شوئار"، "xirə ـ جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سوزلۇگى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سوزلەردە، سوز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol ـ يول"، "jalbar- ـ يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yalbar' 'yol'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قوليازمىنى كوـ چۇرگۇچىنىڭ تۇركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سوزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

① «خوچو سوزلۇگى» ـ مىڭ سولالىسى دەۋردە تۇزۇلگەن، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۇرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سوزلۇك. خەنـ زۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيەلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۇمن سۇلالىسى (13 ـ 14 ـ ئەسىر) دەۋردە شىنجىياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كوچۇرۇلگەن① دېگەن پىكرىگە قوشۇلىمىز.

يوقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۇرگۈزۇپ ئوتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىـ يەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۇزۇنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىگى، تىل جەھەتتىكى ئاددىلىغى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستانىنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دېگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن رادلوف③،

① پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قارالسۇن.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەكشۈرۈپ ئىزاهلىدى ۋە تەرجمە قىلدى. 1959 ـ يىلى، سوۋېت ئالىمى شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان نۇسخىسىغا ۋە 1959 ـ يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930 ـ يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەرنى تەكشۈرۈپ ئىزاهلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق. گوللاندىيەلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

rukopisi, SPb· 1890, str· 191——192 (قول يازمىنىڭ ئالدىنقى 8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنىمۇ ئېلان قىلدى): *Das kudatku Bilik,*
Theil I, SPb, 1891, str 232——244 (مانىچۇ يېزىغىدا ئورۇپ يېزىلغان)، *str, X——XIII* (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: *Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928·*

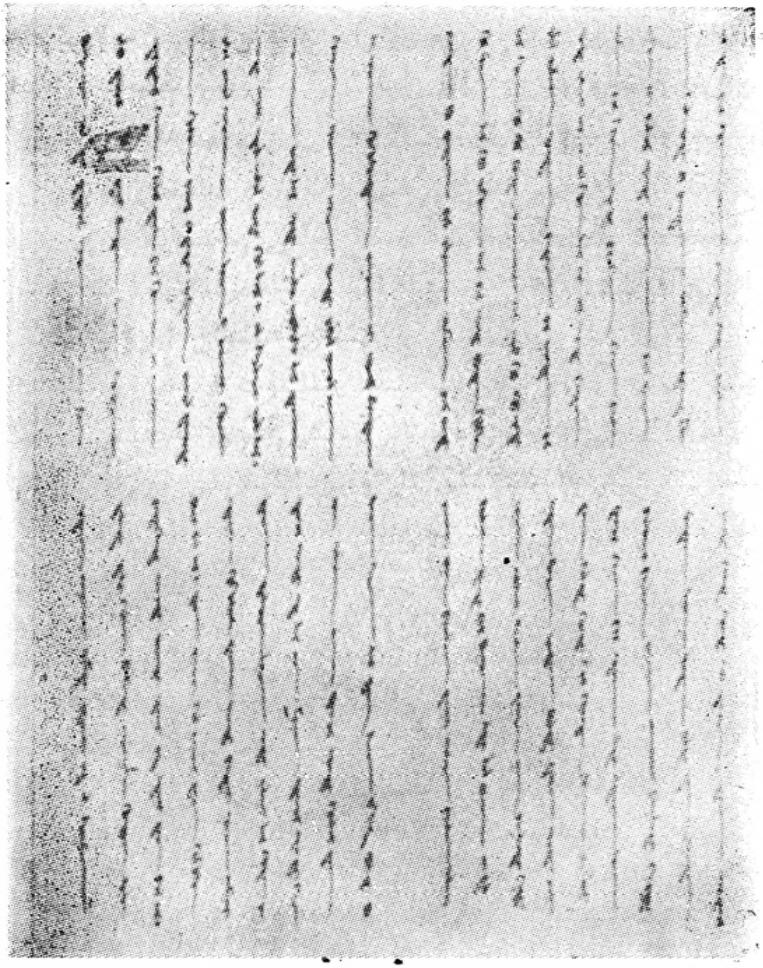
② پ. پېللىئوت: *Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol· XXVII, pp· 247——358·*

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: *Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI· XXV·*

④ ئا. م. شېرباخ: *Oquz – name, Moskva, 1959*

نى مەملىكتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئورۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىغى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە " ī " تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

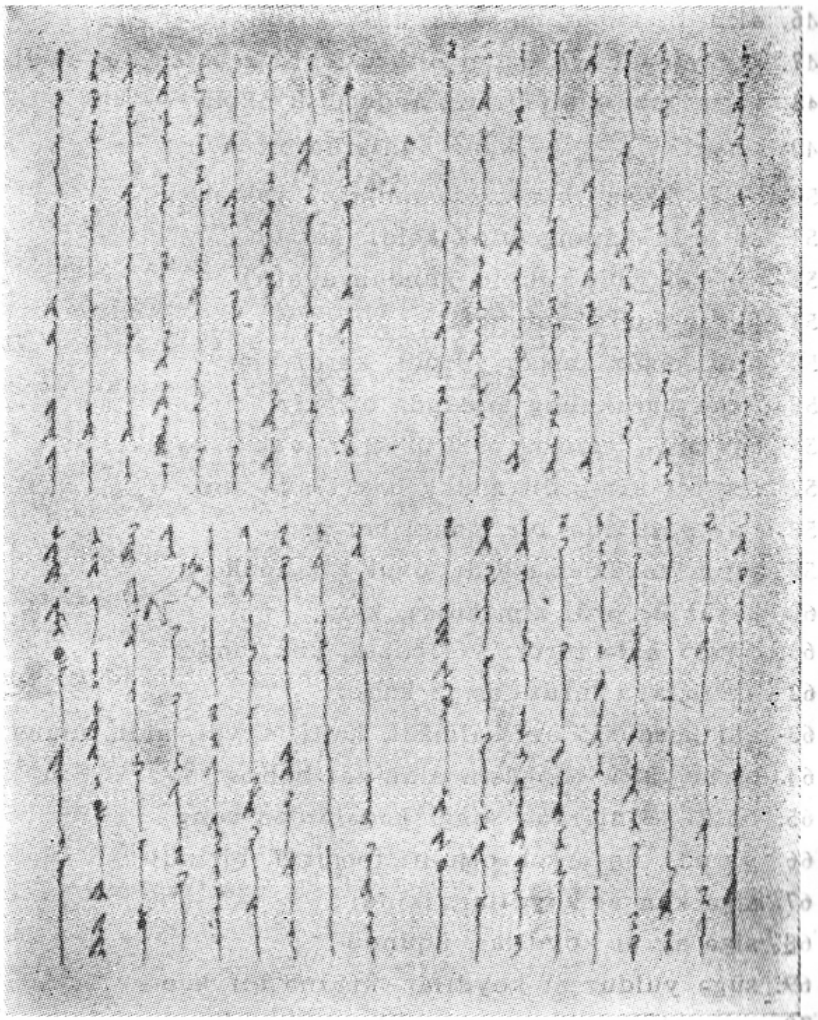
گېيىك شىمىن
تۇرسۇن ئايۇپ

«ئوغۇزنامه»نىڭ هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقىرالار كىتاپخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 ـ بەتلەر.

ئوروڭ يېزىلىشى

1, bolsunoqïl dəp dədilər. anung angaoqusu
2. uxbu turur: takï mundan song səwinq
3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaoqan-
4. nung kəzü yarïp bodadï, ərkək ooqul tooqurdï.
5. oxul ooqulnung ənglügi qïraoqï kək
6. ərdi, aoqïzï atax kïzïl ərdi, kəzləri al, saqlarï, kaxlarï
7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən
8. kərüklugrək ərdi. oxul ooqul ana-
9. sïnïng kəgüzündün ooquzni iqip mundun
10. artïoqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrïk kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadï.adaoqï ud adaoqï dəg, bəlləri
13. bəri bəlləridəg, yaoqrï kix yaoqrïdəg, kəgüzü
14. aduoq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaoqï
15. tüg tülüklüg ərdi, yïlkïlar kütəyə
16. turur ərdi, atlaroqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluoq orman bar ərdi.

«ئوغۇزنامه»نىڭ هازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 - بەتلەر.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kïat(?) bar
23. ərdi, yïlkïlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. ooɣuz kaoɣan bir əriz
26. kaoɣaz kixi ərdi. bu kïatnï(?) awlam(a)k tiləd̈i. kün-
27. lərdə bir kün awoɣa qïkti. jïda birlə,
28. ya ok birlə, takï kïlïq birlə, kalkan
29. birlə atladï. bir buoɣu aldï. xul buoɣunï tal-
30. nung qubuoɣï birlə (y)ïoɣaqka baoɣladï, kətti.
31. andan song ərtə boldï. tang ərtə qak-
32. ta kəldi, kərdi kim kïat(?) buoɣunï alup
33. turur. kənə bir aduoɣ aldï, altunluoɣ
34. bəlbaoɣï birlə yïoɣaqka baoɣladï, kətti.
35. mundun song ərtə boldï. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kiat(?) aduoɣnï alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)ïoɣaqnïng tüb(i)ndə turdï. kïat(?)
38. kəlip baxï birlə ooɣuz kalkanïn urdï. ooɣuz
39. jïda bïrlə kïat(?)nïng baxïn urdï, anï
40. əltürdi. kïlïq birlə baxïn kəsti. aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kïat(?)nïng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnï əltürdi, baxïn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)oɣu-
45. sï oxbu turur: buoɣu y(ə)di, aduk y(ə)di, yïdam

46. eltürdi, təmür bolsa. kïatni(?) xung-
47. ḳar y(ə)di. ya okum eltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. takï ḳïat(?)nïng anguoɩusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. ooɩuz ḳaoɩan bir yərdə təngrini yalbaroɩu-
51. da ərdi. ḳarangoɩuluḳ kəldi. kəktün
52. bir kək yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan ḳuoɩuloɩuluḳraḳ
54. ərdi. ooɩuz ḳaoɩan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruḳnung arasïnda bir ḳïz
56. bar ərni. yaloɩuz olturur ərdi. yaḳxi kərük-
57. lüg bir ḳïz ərdi. anung bax(ï)nda atax-
58. luoɩ yaruḳluoɩ bir məngi bar ərdi.
59. altun ḳazuḳ dəg ərdi. oxul ḳïz andaoɩ
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ï)oɩlasa, kək təngri
62. y(ï)oɩlaya turur. ooɩuz ḳaoɩan
63. anï kərdüktə əzi ḳalmadï, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl booɩaz
65. boldï. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudï, üq ərkək ooɩulnï tooɩurdï. birinqi-
67. sigə kün at ḳoydïlar, ikinqi-
68. sigə ay at ḳoydïlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at ḳoydïlar. k(ə)nə bir kün
70. ooɩuz ḳaoɩan awoɩa kətti. bir
71. kel aras(ï)nda alïndan bir (y)ïoɩaq
72. kərdi. bu (y)ïoɩaqnung ḳabuqaoɩïnda
73. bïr ḳïz bar ərdi. yaloɩuz olturur ərdi.

74. yaḳxï kərüklüg bir ḳïz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqï mürən usuoɩï dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaoɩ kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anï kərsə,
79. ay ay ah ah ələrbiz dəp, süttən
80. ḳumuz bola tururlar. ooɩuz ḳaoɩan
81. anï kərdüktə əzi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anï səwdi, aldï, anung birlə yattï, tiləgü-
83. sün aldï. təl booɩaz boldï. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudï, üq ərkək ooɩulnï tooɩurdï. birin-
86. qisigə kək at ḳoydïlar, ikin-
87. qisigə taoɩ at ḳoydïlar üqünqü-
88. sügə təngiz at ḳoydïlar.
89. andan song ooɩuz ḳaoɩan bədük
90. təẏ bərdi, əlgüngə yarlïḳ
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. ḳïrïḳ xirə,
92. ḳïrïḳ bəndəng qapturdï (yapturdï), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, ḳïmïzlar
94. ax(a)dïlar, iqtilər. toydan song ooɩuz
95. kaoɩan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlïḳ bərdi, takï dədi kim sən
97. lərgə boldum ḳaoɩan, alalïng ya takï
98. ḳalḳan; tamoɩa bizgə bolsun
99. buyan, kək bəri bolsunqïl uran; təmür yïda-
100. lar bol orman, aw yərdə yürüsün ḳulan;
101. takï taluy takï mürən, kün tuoɩ boloɩïl, kək

102. kurïkan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. ooɣuz ɣaoɣan tərt sarïoɣa yarlïɣ
104. yumxadï. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyoɣurnïng ɣaoɣanï bolamən,
107. kim yərning tərt bulungïnung ɣaoɣanï
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunoɣu-
109. luɣ tiləp mən turur. oxul kim məning aoɣïz-
110. umoɣa baɣar turur bolsa, tarïtïoɣ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aoɣïzumoɣa baɣmas turur bolsa, qamat
113. qaɣïp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taoɣuraɣ basïb asturïp yoɣ bolsunoɣïl
115. dəp ɣïlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qaɣ-
116. ta ong yangaɣta altun ɣaoɣan
117. dəgən bir ɣaoɣan bar ərdi. uxbu altun
118. ɣaoɣan ooɣuz ɣaoɣanoɣa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartïp kəp təlim
120. ɣïz yaɣut tax alïp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap ooɣuz ɣaoɣanoɣa s(o)yurkap
122. bərdi, aoɣïzïoɣa baɣïndï bəgü birlə
123. dostluɣ ɣïldï. anung birlə amïraɣ
124. boldi. qong yangakïda urum dəgən
125. bir ɣaoɣan bar ərdi. uxbu kaoɣannung
126. qərigi kəp kəp, balïɣlarï kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum ɣaoɣan ooɣuz kaoɣan-
128. nung yarlïoɣïn saɣlamas ərdi. kataoɣla-
129. ɣu barmas ərdi. munï səz səz-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlïɣ-
131. ka baɣmadï. ooɣuz kaoɣan qamat
132. atup anga atlaoɣu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuoɣlarnï tutup kətti. ɣïrïɣ
134. kündün song muz taoɣ dəgən
135. taoɣnung adaoɣïoɣa kəldi. ɣurïɣan-
136. nï tüxɣürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldɣkta ooɣuz ɣaoɣannung
138. ɣurïɣanïoɣa kün dəg bir
139. yaruɣ kirdi. ol yaruɣtun kək
140. tülüklüg, kək yalluoɣ bədük
141. bir ərkək bəri qïɣtï. oxul bəri ooɣuz
142. ɣaoɣanoɣa səz bərip turur ərdi.
143. taɣï dədi kim ay ay, ooɣuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, ooɣuz tapuoɣunglaroɣa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song ooɣuz ɣaoɣan
148. ɣurïɣannï türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuɣlarï-
150. da kək türüklüg kək yalluoɣ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarïn ɣataoɣ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüoɣ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdï. ooɣuz taɣï qərig
157. birlə turup turdï. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung ḳuduoɣ-
159. īda bir ḳara taoɣ tapīoɣīda
160. uruxoɣu tutuldī. oḳ birlə yīda
161. birlə ḳīlīḳ birlə uruxtīlar. qərig-
162. lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxoɣu,
163. əlgünlərning kəngülləridə
164. kəp təlim boldī ḳayoɣu. tutulunq, uruxunq
165. andaoɣ yaman boldī kim itil mürən-
166. nüng suoɣī ḳīp ḳīzīl, sip singir dəg
167. boldī. ooɣuz ḳaoɣan bastī. urum ḳaoɣan
168. ḳaqtī.ooɣuz ḳaoɣan urum ḳaoɣan-
169. nung ḳaoɣanluoɣīn aldī, əl
170. günin aldī. ordusīoɣa kəp
171. uluoɣ elüg baroɣu, kəp təlim tirig
172. baroɣu tüxü boldī. urum ḳaoɣannung
163. bir ḳarundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg ooɣulun taoɣ baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
176. y(a)ḳxī bərk balukḳa yumxadī. takī
177. dədī kim balukнī ḳataoɣlaoɣu kərək turur.
178. sən takī uruxoɣulardan song baluk-
179. nī bəngə saḳlap kəlgil, dəp dədi. ooɣuz
180. ḳaoɣan oxul balukḳa atladī. urus
181. bəgning ooɣulī anga kəp altun
182. kümüx yibərdī. takī dədi kim: ay, məning
183. ḳaoɣanum sən. məngə atam bu
184. balukнī bərüp turur. takī dədi kim: baluk-
185. nī ḳataoɣlaoɣu kərək turur. sən takī

186. uruxoɣulardan song balukнī bəngə
187. saḳlap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluḳ baoɣluoɣ bəllüg bolamən.
190. bizning ḳut(ī)bīz səning
191. ḳutung bolmux, bizning uruoɣ(ī)-
192. bīz səning (y)īoɣaq(u)ngnung
193. uuruoɣī bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnī ḳutumnī bərəmən. bərgü
196. bərip dostluḳtan qīkmas tur(urmən),
197. dəp dədi. ooɣuz ḳaoɣan y(i)gitning
198. sözün y(a)ḳxī kərdi, səwindi, küldi. takī
199. ayttī kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. balukнī yaḳxī saḳlabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saḳlap at ḳoydī, dostluḳ
202. kīldī. k(ə)nə qərig birlə ooɣuz ḳaoɣan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. ooɣuz ḳaoɣan anī
205. kərdi. takī dədi kim: itilning suoɣīdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)ḳxī bəg bər ərdi. anung atī uluoɣ ordu
208. bəg ərdi. uzluoɣ (ukoɣuluoɣ) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (ḳuduoɣīda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yīoɣaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yīoɣaq-
211. lar····· kəsti. yīoɣaqlarda
212. yattī, kəqti. ooɣuz ḳaoɣan səwinq attī. küldü.
213. takī ayttī kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung kïpqaq dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. takï ilgərü kəttilər. andan song
216. ooɣuz kaoɣan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluoɣ ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri ooɣuz kaoɣanoɣa ayttï kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, ooɣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnï kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə boldukta
223. ooɣuz kaoɣan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuklarïda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. ooɣuz
226. kaoɣan bir qokurtan ayoɣïr atka minə
227. turur ərdi. oxul ayoɣïr atnï bək qok səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayoɣïr at kəzdən yitü
229. k(a)qtï, kətti. munda uluoɣ bir taoɣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takï muz
231. bar turur. anung baxï sooɣuktan ap ak
232. turur. anung üqün anung atï muz taoɣ
233. turur. ooɣuz kaoɣannïng atï muz taoɣ
234, iqigə kaqïp kətti. ooɣuz kaoɣan mundan
235. kəp qaoɣï əmgək qəküp turdï. qərigdə
236. bir bədük kaoɣïz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan korukmas turur
238. ərdi. yürügüdə sooɣuroɣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taoɣlaroɣa kirdi,
240. yürüdü. tokuz kündün song ooɣuz
241. kaoɣanoɣa ayoɣïr atnï kəldürdi. muz

242. taoɣlarda kəb sooɣuk bolupdan ol bəg
243. kaoɣardan sarunmïx ərdi, ap ak ərdi. ooɣuz
244. kaoɣan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloɣïl baxlïoɣ,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun kaoɣarlïoɣ
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurkadï, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taoɣamï altundan ərdi, tunglukларï takï
250. kümüxtün, kalïk(a)larï təmürdün ərdilər
251. ərdi. kapuluoɣ ərdi, aqkïq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxï qəbər ər bar ərdi, anung
253. atï təmürdü kaoɣul dəgən ərdi. anga
254. yarlïk kïldï kim: sən munda kal, aq kalïk(a)
255. aqoɣungdun song kəl orduoɣa dəp
256. dədi. mundan anga kalaq at koydï. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluoɣ ərkək bəri yürüməyin
259. turdï. ooɣuz kaoɣan takï turdï, kurïkan
260. tüxkürə turoɣan turdï. tarlaoɣusïz
261. bir yazï yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yïlkïlarï
263. kəp, ud, buzaoɣlarï kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit kaoɣan-
265. ï əlgüni ooɣuz kaoɣanoɣa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandï. oklar birlə kïlïq-
267. lar birlə uruxtïlar. ooɣuz kaoɣan baxtï,
268. qürqit kaoɣannï bastï, əltürdi, baxïn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aoɣïzïoɣa

270. bakïndurdï. u(rux)oɩudun song ooɩuz kaoɩan-
271. nung qərigigə, nökərlərigə əlgün-
272. igə andaoɩ uluoɩ əlüg baroɩu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaoɩatïr, ud
274. azlik boldï, anda ooɩuz kaoɩannung
275. qərigidə uzluoɩ yaxkï bir qəbər kixi bar ərdi. anïng
276. atï barmakluoɩ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir kanoɩa qaptï. kanoɩa üstündə əlüg
278. baroɩunï koydï, kanoɩa baxïda tirig
279. baroɩunï koydï, tar(ï)ttïlar, kəttilər. nökərlər-
280. nüng əlgünnüng kamaoɩï munï kərdilər, xaxtïlar.
281. kanoɩalar takï qaptïlar. munlar kanoɩa yürümək-
282. tə kanoɩa, kanoɩa söz bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlaroɩa
284. kanoɩa at koydïlar. ooɩuz kaoɩan kanoɩa-
285. larnï kərdi, küldi. takï ayttï kim: kanoɩa, kanoɩa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün, kanoɩa-
287. luoɩ səngə at boloɩuluoɩ kanoɩa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluoɩ
290. ərkək bəri birlə sïndu. takï tangoɩut, takï
291. xaoɩam yangoɩaklarïoɩa atlap kətti.
292. kəp uruxoɩudan kəp tokuxoɩudun song
293. anlarnï aldï, əz yurtïoɩa birlədi,
294. bax(a)tï, bastï. k(ə)nə taxkarun kalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluoɩ
297. baroɩuluoɩ bir yurt turur. kəp ïsïoɩ bir yər

298. turur. munda kəp kikləri, kəp kuxlarï bar turur,
299. altunï kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qïraoɩï kap kara turur.
301. oxul yərning kaoɩanï masar dəgən bir kaoɩan
302. ərdi. ooɩuz kaoɩan anung üstigə
303. atladï. andaoɩ yaman uruxoɩu boldï. ooɩuz
304. kaoɩan bax(a)tï, masar kaoɩan kaqtï. ooɩuz
305. anï bastï, yurtïn aldï, kətti. anung dostlarï
306. kəp səwinq(lər) taptï, anung duxmanlarï kəp
307. kayoɩular t(aptï). ooɩuz kaoɩan (anï) bax(a)tï,
308. sanaoɩuluksïz nəmələr yïlkï-
309. lar aldï, yurtïoɩa üyigə tüxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim ooɩuz kaoɩannung
312. yanïda ak sakalluoɩ muz saqluoɩ
313. uzun uzluoɩ bir kart kixi turur bar ərdi,
314. ukoɩuluoɩ tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atï uluoɩ türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərdi. takï üq kümüx ok kərdi. bu altun
318. ya kün tokuxïdan da kün batuxï-
319. oɩaqa tə(k)kən ərdi. takï bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tüxtə kər-
322. gənin ooɩuz kaoɩanoɩa bildürdi,
323. takï dədi kim: ay, kaoɩanum, səngə
324. yax(a)oɩu bols(un)oɩïl uzu(n), (ay, kaoɩan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(unoɩïl tüzün. (bəngə kək)

354. nüng. ya attï oḳni. oḳlar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song ooɣuz ḳaoɣan uluoɣ ḳuriltay
357. qaḳïrdï. nökərlərin əlgünlərin
358. qarlp qaḳïrdï. kəlip kəngəxip olturdï(l)ar ooɣuz
359. ḳaoɣan bədük ordu(da)……
360. ……(ong yaoɣïda)
361. (ḳïrïḳ ḳulaq yïoɣaqnï tiktürdi. anung)
362. baxïda bir altun (taoɣuḳ ḳoydï, adaoɣï)
363. da bir aḳ ḳoyun baoɣladï. (qo)ng
364. yaoɣïda ḳïrïḳ ḳulaq y(ï)oɣaqnï tiktür-
365. di. anung baxïda bir ḳümüx taoɣuḳ ḳoydi,
366. adaoɣïda bir ḳara ḳoyunnï baoɣladï.
367. (ong) yaḳta buzuḳlar olturdï,
368. qong yaḳta üq oklar olturdï.
369. kïrïḳ kün ḳïrïḳ kəqə ax(a)dïlar
370. i(q)tilər, səwinq taptïlar andan song ḳaoɣan
371. (ooɣ)ullarïoɣa yurtïn ül(ə)xtürüp bərdi, taḳï dədi kim:
372. ay, (ooɣ)ullar, kəp mən axtum, uruxoɣular kəp mən
kərdum,
373. jïda bilə kəp oḳ attum, ayoɣïr b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarnï y(ï)oɣlaoɣurdum, dostlarumnï mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən ətədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi……
377. ……
378. ……

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruoɣungoɣa bərdürsün
328. dəp dədi. ooɣuz ḳaoɣan uluoɣ türük-
329. nüng sözün y(a)ḳxi kərdi, ögüdün
330. tilədi. ögüdügə kərə kïldï. andan
331. song ərtə bolupda aḳalarnï ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takï ayttï kim: ay, məning
333. köngülüm awnï tiləp turur. karï boloɣumdan
334. məning ḳaoɣïzluoɣum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarïoɣa sənlər barung.
336. kək, taoɣ, təngiz tün sarïoɣa sən–
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarïoɣa bardïlar, taḳï üqəgü-
339. sü tün sarïoɣa bardïlar. kün, ay,
340. yulduz kəp kiklər, kəp ḳuxlar awlaoɣu-
341. larïdan song yolda bir altun yanï
342. qaptïlar, aldï(lar), atasï(oɣa bərdilər).
343. (ooɣuz ḳaoɣan səwindi, küldi. takï anï)
344. üq buzoɣuluḳ kïldi. taḳï (ayttï) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oḳlarnï kəkkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kək, taoɣ,
348. təngiz kəp kiklər, kəp ḳuxlar awlaoɣu-
349. larïdan song yolda üq kümüx oḳ-
350. (ni) qaptïlar, aldïlar, atasïoɣa bərdilər.
351. ooɣuz ḳaoɣan səwindi küldi. taḳï oḳ-
352. larnï üqügə üləxtürdi. taḳï ayttï
353. (k)im: ay, inilər oḳlar bolsun sələr-

تەرجىمىسى

(1)①

1.② ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخانىنىڭ كوزى يورىدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3).....رەقەملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كۆرسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3.....رەقەملىرى «ئوغۇز-نامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسىنى ئەممىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن،
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويىندى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن موريسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتىلارنى مىنەتتى، ئۇۋ ئۇۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۈچۈشۈپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى. ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىزاتنى ئۆۋلىماقچى بولدى.
27. كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلانىدى. بىر بۇغا ئۆۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالىنىڭ چۈشىگى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىزات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئۆۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋىغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىزات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىزات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىزاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئولتۇردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىزاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئولتۇردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر
شۇڭقارنىڭ رەسىمى سىزىلغان).
45. قىزات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى،
47. شۇڭقار قىزاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى.
مانا بۇ
49. قىزاتنىڭ تۇرقى (قىزاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان). كۆنلەرنىڭ
بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك

58. پاقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كورگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ هۇشىدىن كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۇن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۇنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسمانىدىنمۇ كوكرەك،
76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،
77. چىشى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھانىدىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۇت
80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە هۇشىدىن كەتتى، يۇرۇگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى،
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۈنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.
89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى، ئەل- جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شەرە،

92. قىرىق بەندۇك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى ـ نىمەتنى يىيىشتى،
94. تۇرلۇك مەي ـ شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل ـ جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان ، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۈرۈشسۇن مال ـ ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دىيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشىڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئوزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوك تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۇنچە ـ مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى هورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىقىقا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۇندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۇڭ بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۇزۇلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ
138. چىدىرىغا كۇندەك بىر يورۇق چۈشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۇڭلۇك، كوك يايلىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "هەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۇڭلۇك، كوك يايلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۇندىن كېيىن، كوك
155. تۇڭلۇك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولىدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىغىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتتىل دەريا سىنىڭ سۈيى
166. قىپ ـ قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل ـ جامائەتنى ئوزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىمەتلەر ئوغۇز خاقانىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دىگەن،
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دىدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى، شاتلىنىپ كۇلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كوپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دىگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال ـ ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ.....ئاشۇ ياغاچلار.....
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئۇزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كوك تۇكلۇك،

(25)

217. كوك يايلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىغىنى كورۇپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يوتتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۇستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

235. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇنغىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھىچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۇتۇن ئەت ـ جانىنى
243. قار ـ مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئويىنى كوردى،
249. بۇ ئويىنىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۆڭلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چۆھەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكىنى ئاچ، ئىشكىنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايىتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل ـ جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا ـ كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل ـ جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل ـ جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كاللار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقانىنىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۈھەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۈھەر ئادەم بىر ئىگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئوستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل ـ جامائەت بۇنى كورۇپ
281. ھەيران بولدى، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز ھارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دېگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز ھارۋىنى مەڭگۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۇگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۇكلۇك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت تېرىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دېگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس ـ تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى.
309. ھەمدە ئۇلارنى ئوز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشىلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقانىنىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۇرۇك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۈلغان
319. ئىدى. ئۇچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى.
321. ئۇيقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، بالىلىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۇرۇپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۈچىكلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىكلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۈچىكلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىكلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۇچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن،
349. يولدىن ئۇچ كۆمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۇچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا.....
360.....(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى،
363. ئۇنىڭ تۆۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۆمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۆۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۇرۇپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."
377. .....
378. .....

ئىزاهلار

ئىزاهات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر توۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar, Lenin'grad, 1969، (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىراماتىكىسى)

> : .....دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

< : .....غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

ىر: ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunoqīl: "bol-" دىگەن پېئلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -oqīl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىغىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۈلمەيدۇ.

1. angaoqu (تۈرۈق، چىراي): anga- (سىزماق، تۈرقىنى سىزماق) دىگەن پېئلدىن كەلگەن. بۇ پېئل ang (تۈرۈق، چىراي)

دىگەن ئىسىمغا پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): هازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(oqa)n: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاهتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئوتۇشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ هىسابلىنىدۇ.

4. kəzī yarī- (كوزى يورىماق): هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. boda- :"bod" (بوي)" دىگەن ئىسىمغا پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qīraoqī (رەڭگى - روهى): "ənglük qīraoqī" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suoqī"، "qīraoqi"قاتارلىق ئالاهىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "qiray، süyi" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ - قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇگى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسىلەر بولۇمىدە "نىۋاسىكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. ooquz: ھازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik—خام" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki—خام"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə—شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەئى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud—بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمدا كەلگەن "d" ھازىرقى تىلدا "y"غا ئوزگەرگەن، ud>ئۇي.

13. yaqïr—مورە: ھازىرقى زامان قازاق‌تىلىدىكى "jawer—مورە"گە سېلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (ھايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən—دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "өküz" ياكى "өgüz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۇك قوشۇمچە"-lar،-lər" سۆپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئادده ئەھۋال. مۇنتىزىم گىراممانتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kïat (؟)—تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋان: بۇ سوز قولىيازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۇرگۇچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوز-لۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)"سوزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün—خەلق: ئالدىنقى سوز تۇركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun—ئەل—جاماەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k)—ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى موڭغۇلچە سوز («سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك ئىشلىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bərə—kiyin"سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək—جاپا". بۇ يەردە «سوزلۇك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə"دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" ھەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز—مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكستىدە كورۇلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توقۇز ئوغۇز—توقۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توقۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كورۇلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيلىك خامىلتونىنىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دېگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "qarɑqadī alqadī> "—qarɑqadī arqadī ("تىللىماق، قاغماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كولى بىلەن كاسپى دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كوتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئىگىزلىگى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz qaoɪaz: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە "əriz qaoɪaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا kangkai—慷慨 (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونىتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jïda —نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida"دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. qalqan—قالقان: بۇ سوز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركي تىللار لۇغىتى)»، 1 ـ توم، 441 ـ بەت قاتارلىق جايلاردا كورۇلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سوز «سوزلۇك»تىمۇ كورۇلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungqar : بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇ-مىدە خەنزۇچىغا hayqing—海青 دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىسقارتىلغان بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44 ـ قۇردىكىنى kïatnïng ang(a)oɪusï (ئاستىغا قىسقارتىلغان رەسىمى سىزىلغان)، 48 ـ قۇردىكىنى xungqarnung ang(a)oɪusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۇزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə)ɪ—شامال: بانگ بۇ سوزنى "y(ə)z—سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "ɪ" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە تارتىلغان سىزىغى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سوز شېرباخ نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئوروڭ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرىگە تەيىارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53 ـ قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قارالسۇن).

53. kuoɻuloɻuluoɻ : كونتېكستتا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يوروق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun ķozuķ: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol booɻuz bol- — بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش مالىلار"دىكەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سوزنى پېللىئوت "alīsdīn — بۇ يەردىن" دەپ ئوقويدۇ.

72. kabuqaķ : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۇلۇك" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuķ + qaķ > kabuqaķ (تۆپ سوزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuoɻ :بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuoɻ"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan ķumuz bol-: سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90—91. "jarlīķ~ yarlīķ": jarlīķ jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دىگەن مەنىدە. "jarla-"بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇر- لاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə — جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇ- مىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى 凳板—bəndeng (بەندۇك) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇ- لىدۇ.

92. qaptur- :"qap- = yap- — ياسماق" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ھازىرچە "نازى ـ نېمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يىمەك- لىكلەر بولۇمىدە "qībīyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- — تاماق يىمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- — چوك ـ چوك يىمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalīng — ئالايلى: "al-" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalīm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan — بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسکرت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran ــ جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "-uran køter—شوئار تولا-"غا سىلىشتۇرۇڭ.

101. taluy ــ دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى hay—海 (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay ــ دېڭىز"غا سىلىشتۇرۇڭ.

102. kurīkan ــ چىدىر، قازاق ئۇيغۇر: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى qiying—营起 دېگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarī ــ تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى sifang—四方 دېگەن سوز "tərt sarī" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- ــ تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- ــ ئەۋەتمەك"كە سىلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük ــ پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا chishu—敕书 (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- ــ باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك» نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى kóutóu—叩头 (باش ئۇرماق) "bax qal(īstī)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp tururmən" ــ

تەلەپ قىلىمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïoq tat- ــ تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت ــ سوغا قىلماق"قا سىلىشتۇرۇڭ.

112. qīmat(~qamat)qak- ــ غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى nu—怒 (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qīmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taoqurak ــ تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى kuaiqu—快去 (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak baroqīn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaoqan ــ ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 ــ 1234 ــ يىللار)نى قورغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim ــ كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش ــ كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kīz ــ ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتاتقۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۈچى بىلىم) (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 ــ مىسرا (83 ــ بەت)دا "yakut təg kīz ol ــ ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دېگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax ــ ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە-مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا yagu shi—鸦鹘石 دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni —گوهەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلگەن.

121. soyurqa-: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏赐" (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ توۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىنى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü—بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەندىاز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong —سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungqar —جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataqaqu barmas—بوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "باراماس"نىڭ ئالدىدىكى بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. kataqla-~katīqla-: "بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartīqlan- —تىرىشماق، كۈچ چىقارماق" دىگەن سوز كوپ ئۇچرايدۇ. "kataqlaqu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋەتى بارەك قىلىدۇ.

131—132. qīmat at-: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112—قۇردىكى "qamat qak- —غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئىگىز.

136. xük —شۇك، تېچ، جىم: AG. 336—بەتكە قارالسۇن. uyu- —ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udī~udu —ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oquz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay oquz tapuqunlaroqa mən yürür bolamən.
ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapīk" "ھورمەتلەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى cipeng—侍奉 (ھورمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapīk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى qian—前 (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukīnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür- —يىغماق، تۇرمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tür" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

153. -kataoqla یاکی -katïoqla: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەريا-سىنى كورسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "ögüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. kuduoq<kïdïoq: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 — بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۇملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxoqu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldï kayoqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كوپ جەددى ئۇرۇش بولدى،
ئۇرۇش ئەل — جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كوپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە — مەرۋايىت ھولۇمىدە خەنزۇچىغا zhusha—朱砂 (سىر، سىماپ سولفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 — بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. elüg baroqu, tirig baroqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە. گېرمانىيەلىك ماركۇئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەريا-سىنى كورسىتىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېرلىن، 1914. S. 145).

176. baluk — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇمۇمەن "balïk" دەپ يېزىلىدۇ.

177. (balukni) kataoqla- — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستتا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىەلەنمەك" دىگە مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamoqanï kadaoqla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG.337 — بەت).

188 — 189. səndin jarlïk baoqluoq bəllüg bolamən: بۇ جۇملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۇملىنى "səndən jarluk bayluk billük biləmən" دەپ ئورۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇققا، بايلىققا ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇ.

199 — 200. بۇ جايدىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيداش، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Balukni yahxï saklapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سوز ئەرەپچە "sakâliba (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203—204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونىتېكستقائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluoq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208—211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلي نۇسخىسىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kīpqak dəgən sən bəg bolung.
ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kīpqak—قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9-ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئولار ئالتۇن ئوردا خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۇركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۇرگەن سوز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سوزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۇزۇندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقانىنىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئولۇپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىگىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالىنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۇركي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى. Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur-—كورسەتمەك: "kər-" دىگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "kərsət-"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdīn—چىپار: "-dīn" سۆپەت ياسىغۇچى قۇشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtīn" "شىمالي تەرەپىنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپىنىڭ") دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "توتلىك، توتىنىڭ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سوزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok—كوپ، حىق؛ بەك: بۇ سوز تۇركي تىلنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۇرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ

مەنسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtī — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېئىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaoɣil əmgək qəkip turdī — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qīoɣay əmgək....." دەپ ئوقۇيدۇ. "qioɣay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdīn kərkmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟)" دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 - ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ - مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، توز كوكۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 - يىل، 53 - بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaoɣar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katīr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaoɣar, kaoɣatīr, xaoɣam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئاخىرىدىكى "oɣa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شېرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنگەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۈچى بۇ بەلگىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "oɣ" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن، نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ.

245 — 246. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر ھېسابلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə boloɣīl baxlīoɣ,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaoɣarlīoɣ.
ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(oɣa)rluk: تارىختا ئوتكەن مەشھۇر تۇرك قەبىلىسىنىڭ بىرى. ئۇلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا gelolu — 葛逻禄 (قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774 - يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۇرك خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۇركىلەرنىڭ دائىرىسى بولغان يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجىياڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ، شىنجىياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى.

(*O. Pritsak: «Die karachani den», Der Islam, Bd. 31. 1953*).

249. taoɣam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalïk(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادنكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalïk balakana"خەنزۇچىغا lou—楼 (بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haoɪaloɪa(<haloɪa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(*B. Yα. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.*)

251. kapuluoɪ : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ—ئىشىك"كە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "ـلۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چۈمۈر ـ ئۇستا"غا سىلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaoɪul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبھىسزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۈپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46 ـ قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "ɵ، o" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur) ، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە "ئۈزۈم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چۈمۈغى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1 ـ توم، 409 ـ بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چۈمۈق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaoɪal ـ توقماق، كالتەك"دە كورۇلىدۇ.

(*Bang, von Gabain «Turkische Turfan—Texte» IV, S. 448.*)

256. kalaq: هازىرقى ئىرانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n : بۇ "yürü- ـ ماڭماق" دىگەن پېئىلىنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دىيىلىدۇ. يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaoɪusïz ـ تېرىلمىغان: "tartïoɪlaoɪu" دىگەن ھەرىكەتنى ئاڭلاتماسلىق "sïz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï ـ تۈزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit ـ جۇرچىت: «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真 — Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür- : بۇ سوز "də- ـ دىمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۈز ـ "گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər ـ نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. هازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دىگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaoɪatïr ـ قېچىر: توغرا شەكلى katïr. هازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قېچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkī: "yakxī ــ ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن"ش") ئالماشقان شەكلى.

276. barmakluoı josun billig : بۇ سوزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سوز "barsaklik ــ مەھرىبانلىق" (<baoīrsaklīoı)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سوز "tüzün ــ ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سوز "billig<biliglig ــ بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سوزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سوزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلدۈرگەن ئادەم ("barmak" "barmakluoı" دېگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "bil-" ــ بىلمەك" دېگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoıa ــ چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kanglī" دېيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دېيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۈغىتى»، 2 ــ تۇم، 80 ــ بەت). "kanglī" (ئېيغۇر مىزنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا kangli—康里 دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېيغۇر مىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر gaoche—高车 (قاڭلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sīndu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئېيغۇر مىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سوزنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەكتە" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتە" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى تىلىدىن كىرگەن(*AG. 298*).

290. tangqut : تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032 ــ 1227 ــ يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 唐兀—tangwu (تاڭغۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە (1 ــ تۇم، 28 ــ ۋە 29 ــ بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام "يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ. پېئىلىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىيالىلىرىدا بۇ نام زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaoıam: "xam" دېگەن كەلگەن، سۈرىيىنى كۆرسىتىدۇ (پېئىلىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig ــ بىلدىغان" دېگەن سوزنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېئىلىئوت ئەپەندى بۇ سوزنى "باراق" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八剌 بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سوزنى "باچاق" دەپ ئوقۇيدۇ. شېربىاخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1 ــ تۇم، 378 ــ بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. 290 ــ قۇردىن 300 ــ قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتاۋى (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسـ

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجېن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇرىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كۆرسەتسە كېرەك.

301. masar : پېللىئوت بۇ سوز مىسرنى كورستىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سوزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz : "boz- ـ بوز" دېگەن سوزنىڭ ۋارىانتى. يەنە"muz ـ مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سېھرىگەر بودىستۇا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سوزلۇك»نىڭ شەخسىلەر بولۇمىدە "تۇشىمەل" دېگەن سوز خەنزۇچىغا chen ـ臣 (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سوزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارىسچە سوز بولۇپ، "تا.....گىچە" دېگەن مەنىدە.

323 ـ 327. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur ـ ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "tala- ـ تالماق" دېگەن سوزنىڭ ھال پېئىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332 ـ 334. توۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqlum) mənıng kəngülüm awnï tiiəp turur,
Karï boloqumdan mənıng kaoqïzluoqum yok turur.
ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇڭنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇڭغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334 ـ 336. توۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarïoqa sənlər barïng,
Kək, taoq, təngiz tün sarïoqa sənlər barïng.
كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok : ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال ـ ئاتىخىرنىڭ ماتىرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۇس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دېگەن ئىككى قىسمىغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى «كۇل تىگىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11 ـ قۇر) تىلغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى كورستەمدۇ، قانداق.

372 ـ 376. توۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oo)ullar, kəp mən axtum,
Uruxoqular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp ok attum,
Ayoqī birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnī yīoqlaoqurdum,
Dostlarumnī mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

هەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۇك

سوزلەر توۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adaķ	ئاياق، پۇت
aduoɪ	ئېيىق
aoɪīz	ئېغىز
aķ	ئاق
aķa	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun ķazuķ	تومۇر قوزۇق
amīraķ	دوست، ئامراقلىق
amtī(~əmti)	
ana	ئانا
angaoɪu (~ anguoɪu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaoɪ	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artīk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

bar-	بارماق
baroqu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئوتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلماق، يېتەكـ چىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlik	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇك
bədük	بۇيۇك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaoq	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaoq	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۇرمەك، ئىپادىلىمەك

axa-	چوڭ ـ چوڭ يېيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayoqir	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlik	ئازلىق

Ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaoqiz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baoqla-	باغلىماق
bak-(aoqizoqa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakin-	بېقىنماق
bakintur-	بېقىندۇرماق
baluk(~balik)	
bar	بار

buzuk	بۇزۇق (ئاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۇشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isiq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يېلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bil-gülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۇرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
booqaz	بويىدا قېلىش
bəri	بۇرە
bu	بۇ
buoqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بويرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaoq	موزاي
buz-	بۇزماق

kər-	كورمەك
kərgür	يولىورۇق
kərüklük	چىرايلىق، كوركەم
kəz	كوز
kəzdən yit-	كوزدىن يوتمەك
kül-	كۇلمەك
kümüx	كۇموش
kün	كۇن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxï	كۇن پېتىش، غەرپ
kün tooluxï	كۇن چىقىش
kütə-	كۇتمەك، قارىماق

K

kabuquk	يوچۇق، كۇلۇك
kaolan	خاقان
kaolar	قار
kaolarluk	قارلۇق
kaolatïr	قېچىر
kaolïz	قەيسەر
kaolul	كالتەك
kal-	قالماق
kalaq	(خاس ئىسىم)
kalïk(a)	ئىشىك
kalkan	قالقان
kamaol	جارلىق، ھەممە
japtur-	ياساتماق، چاپتۇرماق
jarla- (~qarla)	
jarlïk	يارلىق، بۇيرۇق
jïda	نەيزە
jong	سوك
jürək	يۇرەك

K

kəl-	كەلمەك
kənə	يەنە
kəngəx-	كېڭەشمەك
kəq-	ئوتمەك، كەچمەك
kəqə	كېچە
kərək	كېرەك
kik	ياۋايى ھايۋان
kil-(~kəl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kogüz	كوكس، كوكرەك
kok	① كوك ② ئاسمان
kol	كول
kongül	كوڭۇل
kop	كوپ

kanka	ھارۋا
kapuluol	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoluluk	قاراڭغۇلۇق
karï	قېرى
kart	قېرى
karïndax	قېرىنداش
karxï	قارشى تۇرۇش
kataolla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayolu	قايغۇ
kïdïk	بوي، چەت، ياقا
kïl-	قىلماق
kïlïq	قىلىچ
kïmïz	قىمىز
kïpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kïrïk	قىرىق
kïz	قىز
kïz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kïzïl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoluoluluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kïmïz)	
kurïkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurïltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۇ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

ooɪul	ئوغۇل

qakīr- چاقىرماق

qalang bulang هەر قانداق نەرسە

qamat(~qīmat) غەزەپ

qong(~jong)

qap-(~jap-~yap-)

qarla-(~jarla-) يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق

qəbər چۆمۈر

qərik چىرىك، ئارمىيە

qərik qək- ئەسكەر چىقارماق

qīraoq چىراي

qok كوپ، ناھايىتى

qokur(dīn) چىپار

qubuk(~qībīk) چۆنۈق

qubuyan لەززەتلىك

S

sakal ساقال

sakla- ساقلىماق

saklap (خاس ئىسىم)

sanaoluksīz سانسىزلىغان

saq چاچ

sarī تەرەپ

sarun- ياپماق

sən سەن

oquz ئوغۇز

ok ئوق

ol ئۇ

oltur- ئولتۇرماق

on ئون

ong ئوڭ

onga چىنىقىشتىن ئوتكەن

ordu ئوردا

orman ئورمان

oxu ئاشۇ، مۇشۇ

oxul بۇ

Ө

ögüt نەسىھەت

ögüz دەريا

öl- ئولمەك

ölüg ئولۈك

öltür- ئولتۈرمەك

önglük چىراي، رەڭ

ötə- (مەجبۇرىيەتنى) ئوتىمەك

öz ئۆز

özə يۇقۇرى

özī kalmadī ھالىدىن كېتىش

Q

qək چاغ، ۋاقىت

tamoqa تامغا

taŋ تاڭ

taŋgoqut (قەبىلە نامى)

tap- تاپماق

tarlaqu تېرىلغۇ

tar(ī)t- تارتماق

tar(ī)tioq تارتۇق

tar(ī)tīoq tart- تارتۇق تارتماق

taxoqarun تاشقىرى

tə- (~də) دېمەك، ئېيتماق

təg(~dəg) .....دەك

təgən دېگەن

təg- يېتىپ بارماق

təlim كوپ

təmür تومۇر

təngiz دېڭىز

təngri تەڭرى

təring چوڭقۇر

tətür- دېگۈزمەك

tiktür- تىكلىمەك

til تىل

tilə- تىلمەك، تەلەپ قىلماق

tirig تىرىك

tix چىش

səw- سويمەك

səwin- سويۈنمەك، ياخشى كورمەك

səwinq شاتلىق

sindu ھىندىستان

singir (sip singir) سىر

sooquk سوغۇق

soquroqu ئۇرۇش قىلىش

song كېيىن

soyurka- ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق

səz سوز

suoq سۇ

sürmə شاراپ، ھاراق

süt سۈت

T

ta .....تا

taoq تاغ

taoqam تام

taoquk توخۇ

taoqurak تېز

takī يەنە

talay(~taluy) دېڭىز، چوڭ دەريا

tala تالىماق

ukoquluk	ئېقىللىق
uluoq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئۇرماق
uruoq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئۇرۇش ـ جەڭ
uruxoqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuoq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۇلەشتۇرمەك
ünqü	ئۇنچۇ ـ مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئۆي

X

xaoqam(~xam)	سۇرىيە

tooqu-	تۇغۇلماق
tong	توڭ
toy	توي، زىياپەت
tol	ئېغىر ئاياق
tort	توت
torülük	قانۇن
tuoq	تۇغ، بايراق
tunluk(~tünlük)	تۇڭلۇك
tur-	① تۇماق ② يار ـ دەمچى پېئىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	ئۇرۇش، جەڭ
tüg	تۇك
tülüklüg	تۇكلۇك
tün	تۇن
tüp	تۇپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۇرمەك
türük	تۇرك
tüx	چۇش
tüx-	چۈشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كوڭلى تۇز، لىللا

U

ud	بۇغا
uoquz	ئوغۇز

yax(a)oqan	ياشانغان، ئومۇر
yaxkï(~yakxï)	
yazï	تۇزلەك
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يىمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۇتمەك
yïoqaq	ياغاچ
yïlkï	هايۋانلار، يىلقى
yok	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەيىنلىمەك، ئە ـ ۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلە ـ مەك
yürü-	يۈرمەك، ماڭماق

xax-	ئەجەپلەنمەك، هەيران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungkar	شۇڭقار
xük	شۇك، جىم

Y

ya	يا
yaoqïr(~jaoqïr)	مورە
yak	ياق، چەت
yakxi	① ياخشى ② ئىنتايىن
yakut tax	ياقۇت
yaloquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددى
yangak	تەرەپ
yarï-	نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk)	يورۇق
yat-	ياتماق

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ

مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى
ۋە تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
(بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ،
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64228007 - 010)

باسقۇچى: شىنخۇا كىتابخانىلىرى

باسقۇچى: يەتتىنچى باسما زاۋۇتى

1980-يىل 11-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى

1997-يىل 5-ئايدا بېيجىڭدا 3-قېتىم بېسىلدى

ئاددىي مۇقاۋىلىقىتىك باھاسى: 2.80 يۈەن

ISBN 7-105-02768-1

9 787105 027682 >

ISBN 7-105-02768-1/I・665
民文(维111)　　定价:2.80元